
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XVI (2019), №2
s. 193-208
doi: 10.36121/wnagirnyj.16.2019.2.193

Vitaliy Nagirnyy
(Uniwersytet Jagielloński)
ORCID 0000-0003-4360-7729

Początki zamku czernelickiego

Streszczenie: W artykule omówiono początkowy okres funkcjonowania zamku w Czernelicy na Pokuciu. Autor dochodzi do wniosku, że budowę twierdzy należy datować na okres między 1607 r. a 1636 r., zaś jej fundatorów trzeba upatrywać w osobach reprezentantów rodu Jazłowieckich, przede wszystkim Jadwidze Bełżeckiej z Jazłowieckich. Wyróżniono także dwa główne etapy budowy zamku: okres przed 1636 r. oraz lata 1650–1659. W czasie pierwszego z nich powstały: pierwsze piętro bramy wjazdowej, północno-wschodni bastion oraz fundamenty kurtyn i pozostałych bastionów. Budowa zamku została przerwana w wyniku najazdu Janusza Tyszkiewicza na Czernelicę w 1636 r. i wznowiona dopiero ok. 1650 r. przez księcia Michała Jerzego Czartoryskiego oraz Eufrozinę Czartoryską ze Stanisławskich. W kolejnym etapie wybudowano drugą kondygnację bramy wjazdowej, bastiony: północno-zachodni, południowo-zachodni i południowo-wschodni, kurtyny, magazyny i spichlerze, pałac oraz drewniane budynki gospodarcze. Zamek został ukończony przed 1659 r.

Słowa kluczowe: Czernelica, zamek czernelicki, Jadwiga Bełżecka z Jazłowieckich, Eufrozyna Czartoryska ze Stanisławskich, Michał Jerzy Czartoryski.

The beginning of the castle in Chernelytsia

Annotation: The article deals with the initial stage of functioning of the Castle in Chernelytsia in Pokuttia. The author makes a conclusion that the foundation of the castle should be dated back to the period between 1607 and 1636. The representatives of the Jazłowiecki, first of all Jadwiga Bełżecka, were its founders. Two stages of the castle foundation were distinguished in the investigation: before 1636 and 1650–1659. During the first one the ground floor of the castle gates, the North-Eastern bastion, the lower elements of the rest of the bastions and the curtain wall were built. The construction of the Castle was interrupted by the attack of Voivode of Kyiv Janusz Tyszkiewicz in 1636 and was resumed in around 1650 by Michał Jerzy Czartoryski and Eufrozyna Czartoryska (Stanisławska). During the second stage the first floor of the gates, North-Western, South-Western and South-Eastern bastions, the curtain wall, the palace, the storage buildings and the wooden constructions were built. The foundation of the Castle was finished to the beginning of 1659.

Keywords: Chernelytsia, the Castle in Chernelytsia, Jadwiga Bełżecka (Jazłowiecka), Eufrozyna Czartoryska (Stanisławska), Michał Jerzy Czartoryski.

Начало Чернелицкого замка

Аннотация: В статье представлено начальный этап функционирования замка в Чернелице на Покутье. Автор пришел к выводу, что основание замка необходимо датировать периодом между 1607 и 1636 гг., а его фундатором были представители рода Язловецких, в первую очередь Ядвига Белзская из Язловецких. В исследовании выделено два этапа строительства замка: перед 1636 годом и 1650–1659 гг. Во время первого из них были построены первый этаж замковых ворот, северо-восточный бастион, нижние части остальных бастионов и куртин. Строительство замка было прервано нападением на Чернелицу отрядов киевского воеводы Януша Тышкевича в 1636 г. и возобновлено только ок. 1650 г. Михалом Ежи Чарторыйским и Евфросинией Чарторыйской из Станиславских. На втором этапе построены были второй этаж ворот, северо-западный, юго-западный и юго-восточный бастионы, куртины, дворец, складские и хозяйственные помещения, а также деревянные строения. Строительство замка было окончено перед началом 1659 г.

Ключевые слова: Чернелица, Чернелицкий замок, Ядвига Белзская из Язловецких, Евфросиния Чарторыйская из Станиславских, Михал Ежи Чарторыйский.

Zamek czernelicki, położony na prawym brzegu Dniestru, w miasteczku Czernelica (powiat Horodenka, obwód iwanofrankiowski) na Ukrainie, jest jednym z nielicznym polskich zabytków fortyfikacyjnych na Pokuciu zachowanych do dnia dzisiejszego. Powstał w pierwszej połowie XVII w. i stał się ważnym punktem w linii obronnej Rzeczypospolitej, strzegącej granic kraju przed najazdami tatarskimi. Stanowił on także istotny bastion oporu w walkach z Kozakami podczas powstania Chmielnickiego. W drugiej połowie XVII w. twierdza ta natomiast broniła dostępu w głąb kraju oddziałom Turków i Tatarów, a także odgrywała rolę bazy zaopatrzeniowej w czasie wypraw mołdawskich Jana III Sobieskiego. Zamek czernelicki zachował funkcje obronne aż do czasów konfederacji barskiej. Od ostatnich trzech dekad XVIII w. do połowy XIX w. służył jako rezydencja mieszkalna dla jego kolejnych właścicieli – Potockich, Podbielskich, Cieńskich. Po wyprowadzce tych ostatnich z zamku w latach trzydziestych XIX w., budynek zaczął stopniowo popadać w ruinę. Obecnie z dawnej świetności pozostały tylko brama wjazdowa (bez dachu), bastiony i fragmenty murów obronnych.

Mimo tego, że jeszcze w końcu XIX w. podstawowe informacje o zamku pojawiły się na łamach „Teki Konserwatorskiej”¹ oraz w pracy Aleksandra Czołowskiego „Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej”², a sam zabytek stał się obiektem zainteresowań Grona (Koła) Konserwatorów Galicji Wschodniej³, to na pierwsze solidniejsze opracowanie omawianej pamiętki architektury czekać trzeba było ponad

¹ Czernelica, [w:] *Teka Konserwatorska. Rocznik II. Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej*. 1892, Lwów 1892, s. 159, 163.

² A. Czołowski, *Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej*, Lwów 1892, s. 12–13.

³ Zob.: M. Arsenicz, *Ochrona zabytków na prowincji – zamek w Czernelicy a działalność konserwatorów galicyjskich na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Prowincja galicyjska wokół I wojny światowej: konteksty, porównania, przykłady*, pod red. T. Pudłockiego i A. Więcha, Przemyśl 2014, s. 33–39.

stulecie. Również w wydanych w XX w. pracach autorstwa Jurija Nielgowskiego⁴, Romana Aftanazego⁵, Wołodymyра Nykyforuka i Romana Smereczańskiego⁶ oraz autora niniejszej publikacji⁷ można odnaleźć tylko szczątkowe informacje o czernelickiej twierdzy. Sytuacja ta zaczęła się zmieniać dopiero w XXI w. Najpierw pojawił się popularnonaukowy zarys dziejów miejscowości autorstwa Ihora Wypasniaka i Jarosława Jaceniuka⁸, wkrótce po tym wyszła zaś drukiem obszerniejsza praca Jarosława Nykołowycza⁹. Niemniej w obydwu tych opracowaniach historia zamku została przedstawiona jedynie w krótkich opisach, niepozbowionych sprzeczności. Dopiero w ostatnich latach doszło do większego zainteresowania dziejami Czernelicy¹⁰ oraz przeszłością położonej w niej twierdzy. Naukowcy z Polski i Ukrainy dokonali badań tego zabytku zarówno z perspektywy architektonicznej, jak i historycznej, przeprowadzając badania terenowe na zamku w latach 2012 i 2017¹¹. Rezultatem tych działań, a także aktywnych poszukiwań

⁴ Ю. А. Нельговский, *Каменные замки Западной Украины конца XVI – первой половины XVII вв.*, [w:] *Архитектурное наследство*, ред. О. Х. Халпахчян, т. 34: *Преемственность и влияния в архитектуре народов СССР*, Москва 1986, s. 126–127.

⁵ R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 7, Wrocław 1995, s. 141.

⁶ В. Никифоруk, Р. Смеречанський, *Старожитності Городенківщини*, Снятин 1995, s. 20.

⁷ В. Нагірний, *Чernelицький замок*, [w:] *Матеріали III Прикарпатської науково-історичної конференції*, Коломия 1997, s. 38–39.

⁸ І. П. Випасняк, Я. М. Яценюк, *Чernelиця – містечко над Дністром* (Короткий історичний нарис), Чернівці 2007.

⁹ Я. Николович, *Закувала зозуленька ой під Чernelицев*. Нариси, документи з історії містечка, Львів 2013.

¹⁰ О dziejach Czernelicy zob. np.: З. Федунків, Л. Поліщук, В. Нагірний, *Давньоруське городище Чernelиця IV: результати попередніх досліджень*, [w:] *Княжа доба*, т. 8, Львів 2014, s. 225–234; В. Нагірний, *Чernelиця – резиденція Пенських (перша половина XIX століття)*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія”, 2014, т. 25, s. 9–13; Tenże, *Як виглядав костел Св. Антонія Падуанського в Чernelиці в 1921 р.?*, „Карпати. Людина, етнос, цивілізація” (dalej: *Карпати*), 2014, т. 5, s. 22–30; Tenże, *Коли Чernelиця (Чernelича) стала Чernelицею?*, *Карпати*, 2016, т. 6, s. 74–78; Tenże, *Czernelica nad Dniestrem – od grodu średniowiecznego do miasta nowożytnego*, „Krakowskie Pismo Kresowe”, 2018, т. 10, s. 9–24; Tenże, *Чernelиця на Покутті: основні віхи історії містечка*, „Алманахът <<Българска украинистика>>”, 2019, т. 8, s. 96–105; A. Goszczyński, *Czernelica w czasach wypraw mołdawskich Jana III Sobieskiego*, „Kurier Galicyjski” (dalej: *KG*), 2014, nr 4(200), s. 26–27; Tenże, *Czernelica i jej właściciele na przełomie XVII i XVIII wieku*, *KG*, 2014, nr. 7(203), s. 26–27; Tenże, *Від Авданців до Пілавітів*. Власники Чernelиці від XV до кінця XVIII століття, „Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах” (dalej: *Ямгорів*), 2014, ч. 24–25, 180–187; Tenże, *Повинності мешканців Чernelиці в другій половині XVIII століття*, *Ямгорів*, 2015, ч. 26, s. 228–234; T. Zaucha, *Kościół parafialny p.w. Św. Antoniego w Czernelicy*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, т. 18: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, cz. 1, Kraków, 2010, s. 53–68; Z. Lukomska, L. Polishchuk, H. Lukomska, *Disclosure of the Value of Urban Heritage in the Western Ukraine as a Way to its Preservation*, „Technical Transactions Architecture”, 2015, vol. 7-A, s. 41; О. Рибчинський, *Особливості композиційно-планувальної структури містечка Чernelиця*, „Пам'ятки України: історія та культура” (dalej: *Пам'ятки України*), 2015, no 7–9(215–217): *Чernelицький замок*, s. 26–31 etc.

¹¹ О badaniach terenowych w zamku czernelickim w 2012 r., zob.: В. Нагірний, *Наукові дослідження Чernelицького замку в другій половині XX – на початку XXI ст.*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія”, 2015, т. 26, s. 11–12. W 2017 r. przeprowadzone zostały pomiary georadarowe, których wyniki nie zostały jeszcze opublikowane.

архівальних, було появлення się licznych prac naukowych o czernelickiej fortecy¹². W odrębnych publikacjach wydane zostały także najciekawsze dokumenty dotyczące zabytku¹³.

Podkreślić jednak należy, że najnowsze opracowania dotyczą głównie dziejów zamku w okresie od ukończenia jego budowy, w końcu lat pięćdziesiątych XVII w., do początku II wojny światowej. Natomiast jego początki i funkcjonowanie przed 1569 r. pozostają zbadane jedynie fragmentarycznie. W niniejszym opracowaniu spróbuję uzupełnić tę lukę – ustalić czas założenia obiektu obronnego, wyróżnić główne etapy jego budowy, a także uściślić chronologię zmian jego pierwszych właścicieli. Dodatkowym celem artykułu jest przybliżenie historii tego zabytku polskim czytelnikom.

Początki Czernelicy

Pierwsze poświadczane archeologicznie ślady osadnictwa w okolicach dzisiejszej Czernelicy datowane są na późny paleolit lub mezolit, neolit i epokę żelaza¹⁴. Kolejny etap zasiedlenia tych terenów miał miejsce we wczesnym średniowieczu. Ówczesny gród znajdował się jednak w odległości 3–4 km od dzisiejszego centrum Czernelicy. Mieścił się on bowiem na stanowisku „Grodzisko”, zlokalizowanym na trójkątnym cyplu, na wysokim prawym brzegu Dniestru. Miał trójdzielną strukturę, trzy linie ziemno-drewnianych wałów obronnych (środkowa linia podwójna). Teren ten zajmował ok. 5 ha¹⁵. Niestety w dostępnych badaczom źródłach nie zachowała się nazwa tego grodu. Funkcjonował on przynajmniej do drugiej połowy XVI w., a być może nawet do pierwszej połowy XVII w. Prawdopodobnie został zniszczony w czasie jednego z najazdów tatarskich w końcu XVI w. lub w pierwszej połowie XVII stulecia¹⁶.

¹² Zob. np.: „Пам'ятки України. Історія та культура” 2015, no 7–9(215–217): Чернелицький замок (tam też szczegółowy wykaz najnowszej literatury). Zob. też przypisy: 3, 10, 11, 13. Z najnowszych opracowań odnotować należy: Л. Квятковський, *Оборонні споруди Чернелицького замку*, „Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications” (dalej: Current issues), 2016, vol. 8, s. 98–107; tenże, *Залога та озброєння Чернелицького замку*, Current issues, 2017, vol. 9, s. 123–131; tenże, *Дерев'яна забудова Чернелицького замку*, [w:] *Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій*, Львів–Холм 2018, s. 61–68.

¹³ В. Нагірний, *Інвентарний опис Чернелицького замку 1757 року*, [w:] *Галичина*, 2013, т. 22–23: *До 85-річчя академіка Володимира Грабовецького*, s. 425–432; Tenże, *Інвентарний опис Чернелицького замку 1798 року*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія”, 2013, т. 23–24: *До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака*, s. 22–23; М. Арсеніч, *Пожежа Чернелицького замку на початку XX століття і спроби його відбудови крізь призму архівних джерел*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія”, 2013, т. 23–24, s. 367–375; таж: *Чернелицький замок у міжвоєнний період (1918–1939) у світлі вибраних архівних джерел*, „Галичина”, т. 22–23, s. 425–433; Таж: *Losy zamku w Czernelicy na Pokuciu w latach 1880–1939 w świetle badań archiwalnych*, „Wiadomości Historyczne”, 2014, nr. 5, s. 10–17.

¹⁴ *Археологія та стародавня історія Городенківського району*, [on-line:] <http://www.zamky.com.ua/ivano-frankivska-oblast/arheologiya-ta-starodavnya-istoriya-gorodenkivskogo/#i-40> [dostęp: 21 IX 2018].

¹⁵ Zob.: Б. Томенчук, *Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень. 1976–2006 рр.*, Івано-Франківськ 2008, s. 488–489; З. Федунків, Л. Поліщук, В. Нагірний, *Давньоруське городище Чернелиця IV...*, s. 225–234.

¹⁶ V. Nagirnyy, *Czernelica nad Dniestrem...*, s. 14–15 (tam też przegląd literatury). Zob. też.: Tenże, *Середньовічне городище в Чернелиці: загальна характеристика*, [w:] *Пам'ятки Тустаті в контексті освоєння Карпат. Проблеми їх збереження та використання: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції до 80-річчя від дня народження Михайла Рожка, 6–7 червня 2019 р., Львів–Урич*, відп. за вип.

Równoległe z funkcjonowaniem starego grodu w pierwszej połowie XV w. pojawiła się nowa osada na terenie centralnej części dzisiejszej Czernelicy (il. 1). Pierwsza wzmianka o miejscowości datowana jest na 7 marca 1440 r. Znajduje się ona w nadaniu króla Władysława III Warneńczyka dla czerwonogrodzkiego starosty Teodora Buczackiego herbu Abdank, gdzie wśród 17 miejscowości wspomniano również osadę noszącą nazwę „Czelenycze”¹⁷. Bez wątplenia chodziło w tym miejscu o późniejszą Czernelicę¹⁸. Jej częste odnotowywanie w aktach ziemi halickiej (1454, 1461, 1463, 1465, 1467, 1469, 1493)¹⁹ świadczy, że dość szybko się ona rozrastała oraz stopniowo przerosła stary gród nad Dniestrem.

Rozwój Czernelicy pobudzały zarówno jej lokalizacja, jak i działania właścicieli – Buczackich-Monasterskich-Jazłowieckich. Miejscowość znajdowała się w miejscu dogodnym do obrony, na trójkątnym, podłużnym wzniesieniu ze stromymi zboczami i strumieniami. Była bogata w zasoby wodne, a okolica słynęła z żyznych ziem rolniczych. Rozwoju Czernelicy sprzyjało także położenie na drodze z Horodenki do Jazłowca²⁰, która łączyła rozległe posiadłości Buczackich-Jazłowieckich na prawym i lewym brzegu Dniestru, a także przeprawa przez Dniestr, znajdująca się w przedmieściu Chmielowa. Wszystko to przyczyniło się do znacznego rozwoju gospodarczego miejscowości, nadaniu jej praw miejskich w 1584 r.²¹ oraz pojawienia się licznych przedmieść²² i przekształcenia w centrum administracyjne całej okolicy – klucza czernelickiego²³.

Wybór miejsca na budowę zamku

Na początku XVII w. miasto prawdopodobnie miało już pewną strukturę. Śródmieście z dwóch stron otoczone było stromymi zboczami i potokami. Chronione było drewnianą palisadą, a od strony przedpoła dodatkowo jeszcze wałem ziemnym. Zdaniem Larysy Poliszczuk i Zoriany Lukomskiej, własne umocnienia obronne mogła mieć również cerkiew położona opodal rynku²⁴. Prawdopodobnie miasto posiadało dwie

P. Г. Миська, Львів 2019, s. 26.

¹⁷ Zbiór dokumentów małopolskich, t. 8: Dokumenty z lat 1435–1450, uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 78, nr 2252.

¹⁸ O tym szerzej zob.: B. Нагірний, Коли Черлениця (Черлениця) стала Чернелицею?, „Карпати”, 2016, т. 6, s. 74–78. Zmiana nazwy z „Czerlenica” na „Czernelica” miała miejsce najprawdopodobniej na przełomie XVIII i XIX w.

¹⁹ Najdawniejsze zapiski sądów halickich 1435–1475, [w:] *Akta Grodzkie i Ziemskie z archiwum ziemskiego we Lwowie* [dalej: AGZ], t. 12, wyd. A. Prochaska, Lwów 1887, s. 270, 283, 316, 327; Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich 1440–1456, [w:] AGZ, t. 14, wyd. A. Prochaska, Lwów 1889, s. 425; Najdawniejsze zapiski Sądu ziemskiego przeworskiego 1458–1506, [w:] AGZ, t. 19, wyd. A. Prochaska, Lwów 1906, s. 225, 229, 263. Zob. też: А. Гоцинський, Від Абданців до Пілавімиїв..., s. 181.

²⁰ Г. Петришин, Карта Ф. фон Міга (1779–1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини, Львів 2006, s. 260; О. Рибчинський, Особливості композиційно-планувальної структури..., s. 26.

²¹ П. Сиреджук, З історії заселення Городенківщини, Ямгорів, 1994–1995, ч. 7–8, s. 49; Tenże, Джерела до вивчення історії виникнення міст Галицької землі в XV–XVIII ст., „Архіви України”, 1986, nr 1(195), s. 65. Por.: R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989, s. 68, 281.

²² *Inwentarz klucza Czernelickiego. 1757*, Національна Наукова Бібліотека України ім. В. Стефаника [dalej: ННБУ], Відділ рукописів, ф. 141, оп.1, спр. 159, s. 7–8.

²³ Zob.: А. Гоцинський, Від Абданців до Пілавімиїв..., s. 181; W. Nagirnyj, *Pod władaniem Buczačkih i Jazłowieckich. Czernelica w XV–XVII wieku*, KG, 2013–2014, nr 23–24(195–196), s. 43.

²⁴ Л. Поліщук, З. Лукомська, *Історичне місто Чернелиця*. Maszynopis. Chcę wyrazić podziękowanie autorkom za możliwość zapoznania się z wymienionym tekstem.

bramy wjazdowe (il. 2)²⁵. W samym centrum Czernelicy znajdował się najpierw trójkątny, a później podłużny, prostokątny rynek²⁶. Całe śródmieście nabrało kształtu wyciągniętego wzdłuż trójkąta, na samym ostrzu którego został założony zamek bastionowy.

Pierwsza wzmianka o zamku

W literaturze poświęconej Czernelicy fundatorem zamku badacze jednogłośnie uznają Michała Jerzego Czarторыńskiego²⁷. Poważne rozbieżności istnieją natomiast w kwestii datowania jego budowy. Część autorów doszukuje się początków twierdzy jeszcze w połowie XV w.²⁸ Większość uczonych twierdzi jednak, że zaczęła ona powstawać dopiero w XVII w., przy czym niektórzy z nich wskazują na pierwszą połowę tego stulecia²⁹, lub zawężają ten proces do początku XVII w.³⁰ Warto przy tym zaznaczyć, że żaden z badaczy nie poparł swoich przypuszczeń jakimkolwiek poważnym argumentem. Taki stan rzeczy skłania do baczniejszego przeanalizowania okoliczności powstania zamku w Czernelicy.

Przyjrzyjmy się najpierw tezie o możliwym istnieniu obiektu obronnego w pokuckim miasteczku już w połowie XV w. Podstawę dla tego twierdzenia może stanowić informacja z dokumentu dotyczącego podziału dóbr pomiędzy Michałem i Janem Buczackimi z 11 maja 1469 r., w którym wśród miejscowości, które przechodziły w posiadanie tego drugiego, wymieniono „Czernelycz cum opidis, fortaliciis, villis”³¹. Jednakże konstrukcja zdania użytego w dokumencie pozwala domniemywać, że zapis dotyczył nie tylko Czernelicy, ale również wszystkich miejscowości wymienionych w akcie. Nieprecyzyjny charakter źródła nie pozwala zatem na przesądzanie o istnieniu w Czernelicy fortyfikacji obronnych w postaci zamku czy zameczku już w połowie

²⁵ Г. Петришин, *Карта Ф. фон Мига...*, s. 260.

²⁶ Л. Поліщук, З. Лукомська, *Історичне місто Чернелиця*.

²⁷ A. Czołowski, *Daune zamki i twierdze...*, s. 13 (Czołowski odnotował, że budowa zamku była rozpoczęta na początku XVII w., ale pominął kwestię jego fundatora. Zdaniem lwowskiego badacza fortyfikację ukończył książę Michał Jerzy Czarторыński); *Чернелиця*, [w:] *Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область*, Київ 1971, s. 195; T. Polak, *Zamki na Kresach. Białoruś, Litwa, Ukraina*, Warszawa 1997, s. 171; B. Nagirnyy, *Чернелицький замок...*, s. 38; В. Вечерский, *Замки и крепости Украины*, Киев 2005, s. 134; Tenże, *Фортеці й замки. Альбом*, Київ 2007, s. 22; Д. Антонюк, *Сто п'ятдесять п'ять польських замків і резиденцій в Україні*, т. 1, Київ 2011, s. 104; Р. Смеречанський, О. Кагрян, В. Никифорчук, *Городенківщина стежками століть*, Івано-Франківськ 2009, s. 48 (autorzy zaznaczyli, że Michał Jerzy Czarторыński tylko ukończył budowę zamku, rozpoczętą na początku XVII w.). Warto zaznaczyć, że w tradycji rodzinnej Czarторыskich zachował się przekaz o wzniesieniu przez tegoż twierdzy w Czernelicy (informacja otrzymana od Barbary Czarторыskiej w dniu 15 lutego 2013 r.).

²⁸ В. Никифорчук, Р. Смеречанський, *Стародитності Городенківщини*, Снятин 1995, s. 20; І. П. Вишасняк, Я. М. Яценюк, *Чернелиця – містечко над Дністром...*, s. 92.

²⁹ *Чернелиця*, [w:] *Історія міст і сіл Української РСР...*, s. 195; *Чернелиця*, [w:] *Пам'ятники історії та культури Української РСР. Каталог-справочник*, Київ 1987, s. 222; Д. Антонюк, *Сто п'ятдесять п'ять...*, т. 1, s. 104; В. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 70; М. Максим'юк, *Оборонні споруди Прикарпаття*, [w:] *Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гаврилива*, Івано-Франківськ, s. 67 (w innym miejscu tej pracy podano początek XVII w., zob. s. 70).

³⁰ A. Czołowski, *Daune zamki i twierdze...*, s. 13; *Чернелиця*, [w:] *Історія міст і сіл...*, s. 195; О. В. Лесик, *Замки та монастирі України*, Львів 1993, s. 39; T. Polak, *Zamki na Kresach...*, s. 171; В. Вечерский, *Замки и крепости Украины...*, s. 134; Tenże, *Фортеці й замки...*, s. 22; Р. Смеречанський, О. Кагрян, В. Никифорчук, *Городенківщина стежками століть...*, s. 48.

³¹ Najdawniejsze zapiski sądów halickich..., s. 327, s. 327.

XV w. Nie mniej istotnym jest także fakt, iż inne akty sądu ziemskiego halickiego wzmiankujące Czernelicę w końcu XV w.³², a także szesnastowieczny opis dóbr Buczackich-Jazłowieckich³³, nie zawierają informacji o możliwym istnieniu tego rodzaju budowli. W związku z powyższym, początków twierdzy w Czernelicy upatrywać należy w okresie późniejszym, tj. w pierwszej połowie XVII w.

Bez wątpienia, terminem *ante quem* ukończenia budowy zamku jest początek 1659 r. W 35 paragrafie instrukcji sejmiku halickiego posłom na sejm walny w Warszawie z 25 lutego 1659 r. znajduje się bowiem informacja: „Z osobna wniosą też IMć pp. posłowie nasi instancję; mianowicie wielki sumpt JO. Książę IMć Czartoryski p. Wojewoda Braclawski na ufortyfikowanie zamku we wsi Czerlenicy w majątności swej dziedzicznej poniósł na fortecę z dawna zaczetą krajom Pokuckim i wszystkim Rzptej potrzebną regulariter zmurowaną contrwałami wystawił, przeto aby tanti operis i kosztów recompensa od Rzptej obmyślona była o rewizyą tej fortecy i sumptów na niej erogowanych przez konstytucją IMć pp. posłowie nasi postarają się”³⁴. Jak wynika z cytowanego fragmentu, na początku 1659 r. zamek w Czernelicy był już ukończony. Jednocześnie użyte w dokumencie sformułowanie „fortecę z dawna zaczetą” wyraźnie wskazuje, że budowa obiektu okazała się procesem długotrwałym. Tym samym czas założenia twierdzy przesunąć należy na wcześniejsze dziesięciolecia.

Uściślić datę powstania zamku pozwalają księgi grodzkie halickie, w których znajduje się protestacja Jadwigi Bełżeckiej z Jazłowieckich przeciwko jej zięciowi, wojewodzie kijowskiemu Januszowi Tyszkiewiczowi, który w 1636 r. najechał jej posiadłości. Jadwiga zarzucała powinowatemu, że złupił ponad 70 wsi, miasta Jazłowiec, Gródek, Zaleszczyki, a także „Czerleniecki klucz, miasteczko Czerlenice y z zamkiem”³⁵. Dokument ten jest pierwszą znaną wzmianką o zamku w Czernelicy. Przyjąć zatem można, że według stanu w 1636 r. w pokuckim miasteczku znajdował się obiekt obronny, który ewentualnie mógł być w trakcie budowy.

Terminem *post quem* założenia zamku można uważać 1607 r., na który datowany jest testament wojewody podolskiego Hieronima Jazłowieckiego (potwierdzony w 1622 r., z uzupełnieniami z roku 1623). Wśród innych miejscowości oraz bardzo szczegółowego wykazu dóbr i majątku magnata znajdowała się również Czernelica. W ostatniej woli tegoż nie ma jednak żadnej wzmianki o istniejącym w niej zamku³⁶.

Przesunięcie datowania początków twierdzy na okres pomiędzy 1607 r. a 1636

³² Najdawniejsze zapiski Sądu ziemskiego przeworskiego..., s. 225, 229, 263.

³³ *Polska XV wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7, cz. 1: Ruś Czerwona, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1902, s. 87.

³⁴ Instrukcja sejmiki posłom na sejm walny, Halicz, 25 luty 1659, [w:] AGZ, t. 24: *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1931, s. 157.

³⁵ Pierwotnie dokument ten został oblatowany w księgach grodzkich lwowskich. Protestacja Jadwigi Bełżeckiej przeciwko Januszowi Tyszkiewiczowi [Lwów 4 października 1636 r.], Центральний Державний Історичний Архів України у Львові [dalej: ЦДІАЛ], ф. 5, оп. 1, спр. 130, s. 646. Zob. też: W. Łoziński, *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*, t. 1: *Czasy i ludzie*, Lwów 1904, s. 131.

³⁶ Testament Hieronima Jazłowieckiego, 1623 r., ННБУ, Відділ рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 45, s. 3. Oryginał testamentu, bez wątpienia, został sporządzony nie później niż w 1607 r., gdyż akurat wtedy Hieronim Jazłowiecki zmarł. W niniejszym opracowaniu wykorzystana została jego potwierdzona kopia z 1622 r., z uzupełnieniami z roku 1623. O Hieronimie Jazłowieckim, zob.: R. Żelewski, *Jazłowiecki Hieronim h. Abdank*, Polski Słownik Biograficzny (dalej: PSB), 1964–1965, t. 11, s. 120–121.

r., pozwala domniemywać, że to właśnie z inicjatywy przedstawicielki rodu Jazłowieckich, Jadwigi Bełżeckiej, córki Hieronima Jazłowieckiego i wdowy po rotmistrzu Andrzejewi Bełżeńskim, założony został obiekt obronny w Czernelicy.

Budowę zamku w pokuckim miasteczku można podzielić na dwa etapy: 1) do 1636 r., 2) ok. 1650 – początek 1659 r.

Pierwszy etap budowy zamku (do 1636 r.)

Zamek założono na cyplu wzniesienia, na którym znajdowała się miejscowość Czernelica. Z trzech stron chroniły go strome zbocza, a od strony miasta rów. Twierdza powstała na planie kwadratu z piętrową bramą wjazdową i czterema prostokątnymi bastionami połączonymi ze sobą kurtynami³⁷. Początkowy projekt fortecy jest niestety bardzo trudny do odtworzenia. Jak słusznie zauważył Lewko Kwiatkowski, całe założenie musiało być uzależnione od głównej funkcji, jaką miał pełnić zamek – obrony posiadłości Jazłowieckich w kluczu czernelickim. Według tegoż, twierdza była projektowana przede wszystkim jako obiekt militarny i zgodnie z zasadami staroholenderskiej szkoły architektury obronnej została oparta na systemie bastionów. Lwowski badacz także trafnie spostrzegł, że obecność strzelnic na ręczną broń palną w północno-wschodnim bastionie pozwala uważać, że początkowy projekt zamku mógł różnić się od jego końcowej wersji oraz że dopiero na drugim etapie budowy nabral on form, które zachowały się do dnia dzisiejszego. Niemniej nie można także całkowicie wykluczyć, iż czernelicka warownia była zaprojektowana jako rezydencja obronna³⁸.

Niestety w źródłach nie zachowały się personalia architekta, który rozplanował zamek i rozpoczął jego budowę. Bez wątpienia, musiał on być związany z Jazłowcem i prawdopodobnie pracował przy dworze Jazłowieckich. Na poparcie tego przypuszczenia można wskazać duże podobieństwo w stylu murowania pierwszej kondygnacji bramy wjazdowej, północno-wschodniego bastionu oraz dolnej części pozostałych bastionów i kurtyn czernelickiej twierdzy w odniesieniu do zamku w Jazłowcu³⁹.

Wyniki badań terenowych, przeprowadzonych w lipcu 2012 r. na zamku czernelickim, wykazały, że w pierwszym etapie jego powstania zdołano wznieść tylko pierwszą kondygnację bramy wjazdowej, północno-wschodni bastion i dolną część pozostałych bastionów oraz kurtyn. Prawdopodobnie budowę zamku przerwał wspomniany wcześniej najazd Janusza Tyszkiewicza z 1636 r. oraz brak funduszy w skarbcu Jadwigi Bełżeckiej, która skarżyła się królowi, że straty jakie poniosła w wyniku ataku ze strony zięcia wyniosły 900 tys. zł⁴⁰. W związku z tym wydaje się zasadnym, że wydarzenia te skłoniły właścicielkę Czernelicy do zrezygnowania z kontynuacji budowy zamku.

Między 1636 a 1650 r.

Po śmierci Jadwigi Bełżeckiej w 1641 r. jej posiadłości zostały podzielone między najbliższych krewnych⁴¹. Klucz czernelicki z niedokończoną budową zamku stał

³⁷ Szerzej zob.: З. Федунків, *Теоретична реконструкція Чернелицького замку, Пам'ятки України*, 2015, no 7–9 (215–217): *Чернелицький замок*, s. 12–25.

³⁸ L. Kwiatkowski, *Zamek w Czernelicy za czasów Czartoryskich*, KG, 2014, nr. 6(202), s. 26.

³⁹ Por.: B. Guerquin, *Zamek Jazłowiecki*, Warszawa 1967; О. Рибчинський, *Язлівець – місто ренесансу*, „Незалежний культурологічний часопис <<І>>”, 2005, nr 36, s. 76–94.

⁴⁰ *Oblata protestacji Jadwigi Bełżeckiej...*, s. 646.

⁴¹ Jedyna córka Jadwigi, wydana za Janusza Tyszkiewicza, zmarła za życia matki. W. Łoziński,

się własnością Marianny Stanisławskiej z Czuryłów, żony starosty kamienieckiego Michała Stanisławskiego. Po śmierci tejeż Czernelicę odziedziczyła jej córka, Eufrozyna Stanisławska⁴², wydana za mąż za starostę śniatyńskiego Piotra Potockiego. Wkrótce po śmierci małżonka w 1648 r.⁴³ Eufrozyna ponownie wzięła ślub, tym razem ze starostą krzemienieckim, księciem Michałem Jerzym Czarторыskim. Wydarzenie to miało miejsce na początku 1650 r.⁴⁴ Od tego czasu Czernelica znalazła się we władaniu pary książęcej Czarторыskich, z którą ściśle związany jest kolejny etap budowy zamku⁴⁵.

Drugi etap budowy zamku (ok. 1650–1659)

Wpływ na decyzję o dokończeniu budowy czernelickiej twierdzy miała nie tylko zmiana właścicieli majątności, ale również sytuacja polityczna w Rzeczypospolitej. Utrata kontroli nad większością ukraińskich ziem wskutek powstania Chmielnickiego, w tym nad dobrze ufortyfikowanym Podolem, faktycznie uczyniły Pokucie bezbronny⁴⁶. Co więcej, w tamtejszych posiadłościach Eufrozyny w 1648 r. wybuchły chłopskie zamieszki, wywołane powstaniem Semena Wysoczana – jej poddani wzięli aktywny udział w zdobyciu Horodenki⁴⁷. Wydaje się oczywistym, że okoliczności te skłoniły Czarторыskich do ukończenia zamku w Czernelicy, który mógł zapewnić obronę dla całego klucza czernelickiego.

Wznowienie budowy zamku nie mogło nastąpić wcześniej niż w 1650 r., tj. dopiero po ślubie Stanisławskiej z Czarторыskim. Do początku 1659 r. wzniesiono drugą kondygnację bramy wjazdowej, na której od zewnątrz umieszczony został wielki kamienny herb Czarторыskich, Pogoń, a na wewnętrznej stronie – herb Eufrozyny, Pilawa. W tym czasie ukończono również bastiony: północno-zachodni, południowo-zachodni i południowo-wschodni (w odróżnieniu od północno-wschodniego zostały one całkowicie wypełnione ziemią), kurtyny, magazyny i spichlerzena prawo od bramy⁴⁸ oraz pałac w południowej części dziedzińca⁴⁹. W północnej części zamku znalazły się drewniane budynki gospodarcze i koniusznie (il. 3, 4)⁵⁰. Najprawdopodobniej prace

Prawem i lewem..., t. 1, s. 131.

⁴² Actum divisorialis bonorum Czerlenice, Kossow cum attinentis Zabłotow, Rożnow, Żabie ac aliorum inter successores Czurylovianos, Kosów 23 sierpnia 1694 r., ЦДІАЛ, ф. 5, оп. 9, спр. 602, s. 688; W. Łoziński, *Prawem i lewem...*, t. 1, s. 131–132.

⁴³ M. Nagielski, *Potocki Piotr h. Pilawa*, PSB, 1984–1985, t. 28, s. 120.

⁴⁴ K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. 3, Lipsk 1839, s. 233; K. Piwarski, *Czarторыski Michał Jerzy*, PSB, 1938, t. 4, s. 288; M. Wagner, *W służbie wojny i pokoju. Działalność publiczna Michała Jerzego Czarторыskiego w latach 1649–1691*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 740; tenże, *Czarторыski Michał Jerzy*, [w:] tenże, *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 2, Oświęcim 2014, s. 62.

⁴⁵ Niestety nie wiemy w jakim stanie zamek pozostawał między 1641 a 1650 r., w związku z czym nie można wyróżnić tych lat jako osobny etap budowy.

⁴⁶ Szerzej o tym zob.: В. Смолий, В. Степанков, Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет, Київ 1995, s. 136–151. W ukraińskiej literaturze publicystycznej spotykamy informacje, że zamek czernelicki zniszczony został przez Kozaków w okresie między 1648 a 1657 r. Zob. np.: В. Вечерський, *Фортеці і замки України*, Київ 2011, s. 521. Tezy tej nie da się potwierdzić źródłami.

⁴⁷ Р. Смеречанський, О. Кагрян, В. Никифорчук, *Городенківщина стежками століть...*, s. 51.

⁴⁸ З. Федунків, *Теоретична реконструкція Чернелицького замку...*, s. 17–24.

⁴⁹ Zob.: Л. Квятковський, *Палац Чернелицького замку*, Пам'ятки України, 2015, no 7–9(215–217): *Чернелицький замок*, s. 76–83.

⁵⁰ Zob.: Tenże, *Дерева забудова Чернелицького замку...*, s. 61–68.

budowlane ukończono przed 1659 r., o czym świadczyć może cytowana instrukcja sejmiku halickiego⁵¹.

Niestety i w tym przypadku źródła nie wymieniają nazwiska architekta, który ukończył budowę pokuckiej twierdzy. Zdaniem Marka Wagnera, mógł nim być francuski inżynier wojskowy włoskiego pochodzenia, Francesco Corrosini⁵², który przybył do Rzeczypospolitej w 1646 r. Teza historyka jest bardzo ciekawa, wiadomo bowiem, że Corrosini od połowy szóstej dekady XVII w. był w służbie starosty halickiego Andrzeja Potockiego⁵³. Ponadto na jego polecenie w 1658 r. rozpoczął on przebudowę zamku w Haliczu⁵⁴, zaś jesienią 1661 r. – budowę fortecy w Stanisławowie, gdzie pracował aż do 1676 r.⁵⁵ Niewykluczone więc, że Corrosini rzeczywiście zajmował się budową czernelickiej twierdzy od początku lat pięćdziesiątych XVII w. do ich połowy lub nawet do początku 1658 r. Pozostaje to jednak tylko przypuszczeniem, które trudno potwierdzić z powodu braku źródeł.

Zachowana korespondencja Michała Jerzego Czartoryskiego pozwala przypuszczać, że architekt, który pracował nad ukończeniem zamku w Czernelicy, porzucił służbę u księcia przed 1661 r., w tym roku bowiem magnat zaczął poszukiwania nowego budowniczego. Korespondencja z takimi inżynierami wojskowymi jak Wojciech Radwański i Fryderyk Getkant nie przyniosła rezultatu, obaj bowiem odmówili Czartoryskiemu. Ostatecznie książę przekonał do współpracy geometrę, jezuitę Wojciecha Rożewskiego⁵⁶, pod którego kierownictwem w Czernelicy rozpoczęła się budowa kościoła pod wezwaniem św. Michała, założonego jeszcze w 1661 r.⁵⁷ Rozpoczęcie przez Czartoryskiego nowej dużej inicjatywy budowlanej jest dodatkowym świadectwem na potwierdzenie tego, że zamek czernelicki w tym czasie był już ukończony.

Podsumowanie

Zachowane materiały archiwalne pozwalają na następujące wnioski: budowę zamku w Czernelicy rozpoczęto między 1607 r. a 1636 r. z inicjatywy Jadwigi Bełżeckiej z Jazłowieckich, która sfinansowała całość przedsięwzięcia. Po zniszczeniu miejscowości wskutek najazdu Janusza Tyszkiewicza w 1636 r. budowa twierdzy została wstrzymana. Wznowienie prac budowlanych nastąpiło ok. 1650 r. za sprawą Michała Jerzego Czartoryskiego i Eufrozyny Czartoryskiej ze Stanisławskich, budowa zamku została zaś ukończona przed 1659 r.

⁵¹ Instrukcja sejmiku posłom na sejm walny, Halicz, 25 luty 1659, [w:] AGZ, t. 24, 1931, s. 157.

⁵² M. Wagner, *W służbie wojny i pokoju...*, s. 751. Zob. też: Tenże, *Czartoryski Michał Jerzy*, [w:] Tenże, *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 2, Oświęcim 2014, s. 62. W obu opracowaniach brak odwołania się do konkretnych źródeł.

⁵³ Tenże, *Corossini (Corazzini) Franciszek*, [w:] Tenże, *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 1, Oświęcim 2013, s. 52. Interesującym jest, że w biogramie Corrosiniego Wagner nie wspomina o możliwym udziale inżyniera w pracach nad ukończeniem zamku czernelickiego.

⁵⁴ З. Федунків, *Галицький замок*, Івано-Франківськ 2013, s. 34–35.

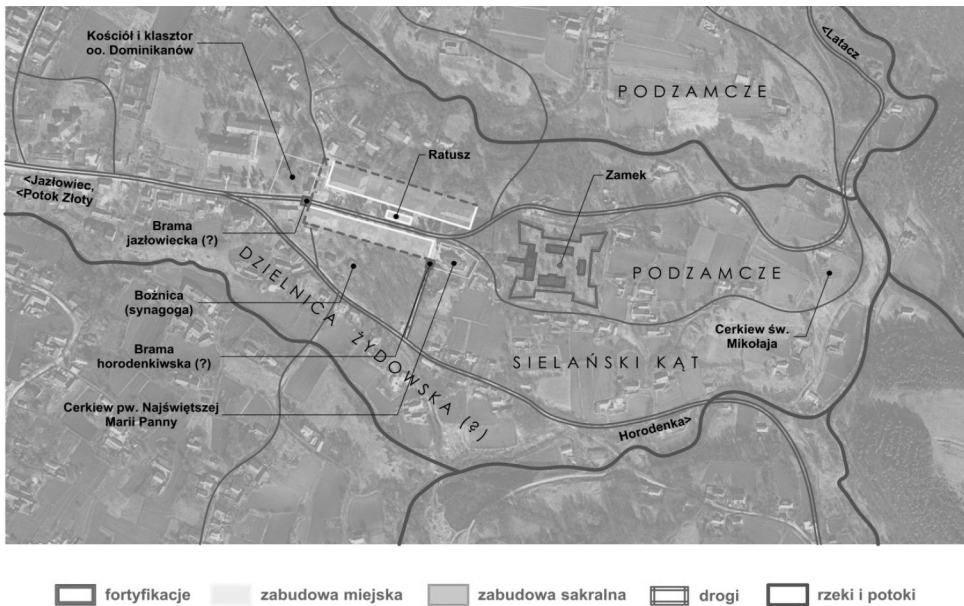
⁵⁵ B. Dybaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji statych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 2018, s. 256; I. Бондарев, *Історія Станиславівської фортеці, „Галицька брама”*, 2009, nr 1–3(169–171), s. 17–18; tenże, *Історія Станиславівської фортеці*, [w:] *Станиславівська фортеця. Збірник статтей*, упор. I. Бондарев, З. Федунків, Івано-Франківськ 2010, s. 9.

⁵⁶ List J. Józefowicza do M. J. Czartoryskiego, Lwów 7 VII 1661, Biblioteka Czartoryskich, 2862, s. 193–195. Zob. też.: M. Wagner, *W służbie wojny i pokoju...*, s. 751.

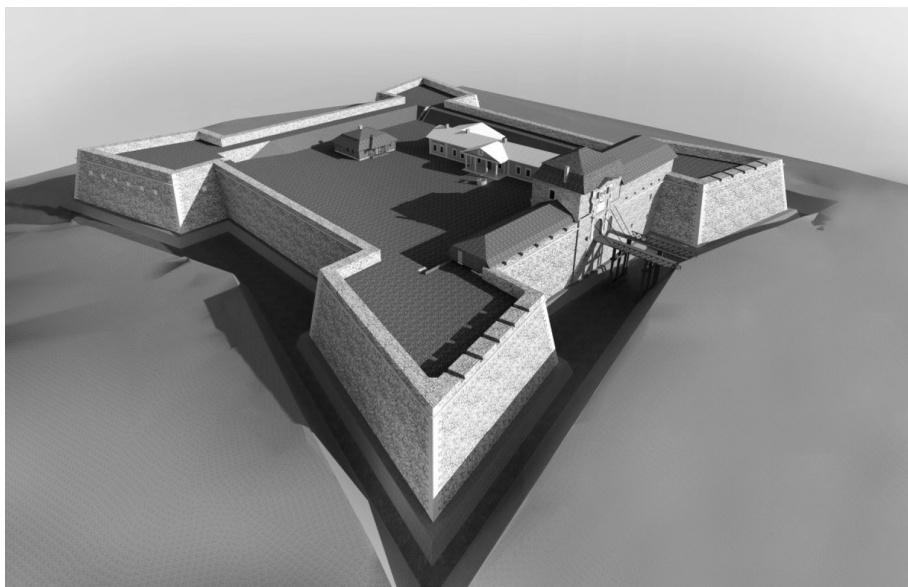
⁵⁷ Akt fundacji klasztoru dominikanów w Czernelicy, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, 258, s. 7–10; Akt fundacji klasztoru dominikanów w Czernelicy, ЦДАЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 95, s. 30–31.



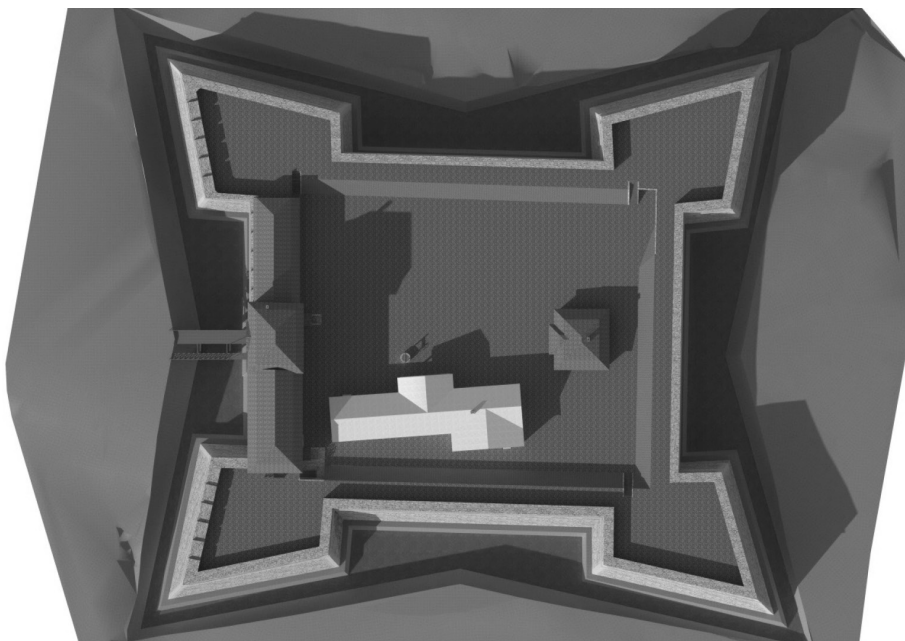
Ilustracja 1. Współczesne granice Czernelicy i gród ruski XI-XVI/XVII w.



Ilustracja 2. Historyczne centrum Czernelicy w XVI-XVIII w.



Ilustracja 3. Zamek czernelicki w II poł. XVII w. – XVIII w. Widok z północno-wschodniej strony. Rekonstrukcja Lewka Kwiatkowskiego.



Ilustracja 4. Zamek czernelicki w II połowie XVII w. – XVIII w. Widok z góry. Rekonstrukcja Lewka Kwiatkowskiego.

BIBLIOGRAFIA - REFERENCES**Źródła rękopiśmienne:**

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Zbiór Aleksandra Czołowskiego: 258.

Biblioteka Czartoryskich:

2862

Natsional'na Naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka, Viddil rukopysiv:

f. 141, op. 1, nr: 45, 159.

Tsentral'nyy Derzhavnyy Istorychnyy Arkhiv u L'vovi:

f. 5, op. 1, spr.: 130;

f. 5, op. 9, spr.: 602;

f. 146, op. 13, spr.: 95.

Źródła drukowane:

Akta Grodzkie i Ziemskie z archiwum ziemskiego we Lwowie, t. 12, wyd. A. Prochaska, Lwów 1887.

Akta Grodzkie i Ziemskie z archiwum ziemskiego we Lwowie, t. 14, wyd. A. Prochaska, Lwów 1889.

Akta Grodzkie i Ziemskie z archiwum ziemskiego we Lwowie, t. 19, wyd. A. Prochaska, Lwów 1906.

Akta Grodzkie i Ziemskie z archiwum ziemskiego we Lwowie, t. 24: *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1931.

Polska XV wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 7, cz. 1: *Ruś Czerwona*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1902 [Seria: *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1].

Czernelica, [w:] *Teka Konserwatorska. Rocznik II. Koła c. k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej*. 1892, Lwów 1892.

Zbiór dokumentów małopolskich, t. 8: *Dokumenty z lat 1435–1450, uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975.

Literatura:

Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 7, Wrocław 1995.

Antonyuk D., *Sto p'yatdesyat' p'yat' pol's'kykh zamkiv i rezydentsiy v Ukraini*, vol. 1, Kyiv 2011.

Arsenich M., *Pozhezha Chernelyts'koho zamku na pochatku XX stolittya i sproby yoho kriz'pryzmu arkhivnykh dzherel*, „*Visnyk Prykarpats'koho Uniwersytetu. Istoryia*”, 2013, vol. 23–24, pp. 367–375.

Arsenich M., *Chernelyts'kyy замок umizhvoyennyy period (1918–1939) u svitli vybranykh arkhivnykh dzherel*, „*Halychyna*”, 2013, vol. 22–23: *Do 85-richchya akademika Volodymyra Hrabovets'koho*, pp. 425–433.

Arsenicz M., *Losy zamku w Czernelicy na Pokuciu w latach 1880–1939 w świetle badań archiwalnych*, „*Wiadomości Historyczne*”, nr. 5: IX–X, 2014, s. 10–17.

Arsenicz M., *Ochrona zabytków na prowincji – zamek w Czernelicy a działalność konserwatorów galicyjskich na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Prowincja galicyjska wokół I wojny światowej: konteksty, porównania, przykłady*, pod red. T. Pudłockiego i A. Więcha, Przemyśl 2014, s. 33–39.

Bondarev I., *Istoryia stanyslavivs'koyi fortetsi*, [in:] *Stanyslavivs'ka fortetsya. Zbirnyk stattey*, I. Bondarev, Z. Fedunkiv (Eds), Ivano-Frankiv's'k 2010, pp. 7–18.

- Bondarev I., *Istoriya stanyslaviivs'koyi fortetsi*, „Halyts'ka brama”, 2009, vol. 1–3 (169–171), pp. 17–18.
- Chernelica, [in:] *Pamjatniki istorii i kultury Ukrainskojj RSR. Katalog-spravochnik*, Kiev 1987, pp. 222.
- Chernelytsya, [in:] *Istoriya mist i sil Ukrayins'koyi RSR. Ivano-Frankivs'Ka oblast'*, Kyiv 1971, pp. 195.
- Czołowski A., *Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej*, Lwów 1892.
- Dybas B., *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*, Toruń 2018.
- Fedunkiv Z., *Halyts'kyi замок*, Ivano-Frankivs'k 2013, pp. 34–35.
- Fedunkiv Z., *Теоретична реконструкція Чернелицького замку*, „Pam'yatky Ukrayiny: istoriya ta kul'tura”, 2015, no. 7–9(215–217): *Чернелицький замок*, pp. 12–25.
- Fedunkiv Z., Polishchuk L., Nahirnyy V., *Davn'orus'ke horodyshe Chernelytsya IV: rezul'taty poperednikh doslidzhen'*, [in:] *Knyazha doba*, vol. 8, L'viv 2014, pp. 225–234.
- Goszczyński A., *Czernelica i jej właściciele na przełomie XVII i XVIII wieku*, KG, 2014, nr. 7(203), s. 26–27.
- Goszczyński A., *Czernelica w czasach wypraw mołdawskich Jana III Sobieskiego*, KG, 2014, nr. 4(200), s. 26–27.
- Guerquin B., *Zamek Jazłowiecki*, Warszawa 1967.
- Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984.
- Hoshchyns'kyi A., *Vid Avdantsiv Do Pilavitiv. Vlasnyky Chernelytsi vid XV do kintsya XVIII stolittya*, „Yamhoriv”, 2014, vol. 24–25, pp. 180–187.
- Hoshchyns'kyi A., *Povynnosti meshkantsiv Chernelytsi v druhiy polovyni XVIII stolittya*, „Yamhoriv”, 2015, vol. 26, pp. 228–234.
- Kwiatkowskyj L., *Zamek w Czernelicy za czasów Czartoryskich*, KG, 2014, nr. 6(202), s. 26.
- Lukomska Z., Polishchuk L., Lukomska H., *Disclosure of the Value of Urban Heritage in the Western Ukraine as a Way to its Preservation*, „Technical Transactions Architecture”, vol. 7-A, 2015, s. 39–50.
- Kvyatkovs'kyi L., *Дерев'яна забудова Чернелицького замку*, [in:] *Проблемдослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій*, L'viv–Kholm 2018, pp. 61–68.
- Kvyatkovs'kyi L., *Zaloha ta ozbrojennya Chernelyts'koho zamku*, „Current issues”, 2017, vol. 9, s. 123–131.
- Kvyatkovs'kyi L., *Oboronni sporudy Chernelyts'koho zamku*, „Current issues”, 2016, vol. 8, s. 98–107.
- Kvyatkovs'kyi L., *Palats chernelyts'koho zamku*, „Pam'yatky Ukrayiny: istoriya ta kul'tura”, 2015, vol. 7–9(215–217): *Chernelyts'kyi замок*, pp. 76–83.
- Lesyk O. V., *Zamky ta Monastyri Ukrayiny*, L'viv 1993.
- Łoziński W., *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*, t. 1: *Czasy i ludzie*, Lwów 1904.
- Максим'юк М., *Оборонні споруди Прикарпаття*, [in:] *Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гавриліва*, Ivano-Frankivs'k, pp. 65–71.
- Nagielski M., *Potocki Piotr h. Pilawa*, PSB, 1984–1985, t. 28, s. 119–121.
- Nagirnyy V., *Pod władaniem Buczackich i Jazłowieckich. Czernelica w XV–XVII wieku*, KG, 2013–2014, nr. 23–24(195–196), s. 43.
- Nagirnyy V., *Czernelica nad Dniestrem – od grodu średniowiecznego do miasta nowożytnego*, „Krakowskie Pismo Kresowe”, 2018, t. 10, 2018, s. 9–24.
- Nahirnyy V., *Inventarnyy Opyshchernelyts'Koho zamku 1757 roku*, „Halychyna”, 2013, vol. 22–23: *Do 85-richchya akademika Volodymyra Hrabovets'koho*, Ivano-Frankivs'k, pp. 425–432.

- Nahirnyy V., *Inventarnyy opys Chernelyts'koho zamku 1798 roku*, „Visnyk Prykarpats'koho Universytetu. Istoriya”, 2013, vol. 23–24: *Do 20-littya utvorenniya kafedry istoriyi slov'yan i 80-richchya profesora Petra Fedorchaka*, pp. 22–23.
- Nahirnyy V., *Koly Cherlenytsya (Cherlenycha) stala Chernelytseyu?*, „Karpaty. Lyudyna, etnos, tsyvilizatsiya”, 2016, vol. 6, pp. 74–78.
- Nahirnyy V., *Naukovi doslidzhennya Chernelyts'koho zamku v druhiy polovyni XX – napochatku XXI st.*, „Visnyk Prykarpats'koho Universytetu. Istoriya”, 2015, vol. 26, pp. 9–13.
- Nahirnyy V., *Seredn'ovichne horodyshche v Chernelytsi: zahal'na kharakterystyka*, [in:] *Pam'yatky Tustani v konteksti osvoyennya Karpat. Problemy yikh zberezhennya ta vykorystannya: Materialy IV Mizhnarodnoy i naukovo-praktychnoyi konferentsiyi do 80-richchya vid dnya narodzhennya Mykhayla Rozhka, 6–7 chervnya 2019 r.*, L'viv–Urych, R. H. Mys'ka (Eds), L'viv 2019, pp. 25–26.
- Nahirnyy V., *Chernelyts'kyy zamok*, [in:] *Materialy III Prykarpats'koyi naukovo-istorychnoyi konferentsiyi*, Kolomyia 1997, pp. 38–39.
- Nahirnyy V., *Chernelytsya– rezidentsiya Tsens'kykh (persha polovyna XIX stolittya)*, „Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Istoriya”, 2014, vol. 25, pp. 9–13.
- Nahirnyy V., *Chernelytsya na Pokutti: osnovni vikhy istoriyi mistechka*, „Almanaha «Balgarska ukrainistika»”, 2019, vol. 8, pp. 96–105.
- Nahirnyy V., *Yak vyhl'yadav kostel Sv. Antoniia Paduans'koho v Chernelytsi v 1921 r.?*, „Karpaty. Lyudyna, etnos, tsyvilizatsiya”, 2014, vol. 5, pp. 22–30.
- Nelgovskij Ju. A., *Kamennye zamki Zapadnojj Ukrainy konca XVI – pervojj polovyny XVII vv.*, [in:] *Arkhitekturnoe nasledstvo*, O. Kh. Khalpakhchjan (Eds), vol. 34: *Preemstvennost i vlijanija v arkhitecture narodov SSSR*, Moskva 1986, s. 125–133.
- Niesiecki K., *Herbarz Polski*, t. 3, Lipsk 1839.
- Nykyforchuk V., *Smerechans'kyy R., Starodytnosti Horodenkivshchyny*, Snyatyn 1995.
- Nykolovych Ya., *Zakuvala zozulen'ka oy pid Chernelytsev*. Narysy, dokumenty z istoriyi mistechka, L'viv 2013.
- Petryshyn H., *Karta F. fon Miha (1779–1782 rr.) yak dzherelo do mistoznavstva Halychyny*, L'viv 2006.
- Piawski K., *Czartoryski Michał Jerzy*, PSB, 1938, t. 4, s. 287–288.
- Polak T., *Zamki na Kresach. Białoruś, Litwa, Ukraina*, Warszawa 1997.
- Polishchuk L., *Lukoms'ka Z., Istorychne misto Chernelytsya* (typescript).
- Rybchyns'kyy O., *Osoblyvosti kompozytsiyno-planuval'noyi struktury mistechka Chernelytsya*, „Pam'yatky Ukrainy”, 2015, vol. 7–9(215–217): *Chernelyts'kyy zamok*, pp. 26–31.
- Rybchyns'kyy O., *Yazlivets' – misto renesansu*, „Nezalezhnyy kul'turolohichnyy chasopys «I»”, 2005, no. 36, pp. 76–94.
- Siredzhuk P., *Dzherelo do vyvchennya istoriyi vynykennya mist Halyts'koyi zemli v XV–XVIII st.*, „Arkhivy Ukrainy”, 1986, no. 1(195), pp. 58–65.
- Siredzhuk P., *Z istoriyi Zaselennya horodenkivshchyny*, „Yamhoriv”, 1994–1995, vol. 7–8, pp. 36–51.
- Smerechans'kyy R., Kahlyan O., Nykyforchuk V., *Horodenkivshchyna stezhkami stolit'*, Ivano-Frankivs'k 2009.
- Smolij V., Stepankov V., Bohdan Khmel'nyts'kyy: *Sotsial'no-politychnyy portret*, Kyiv 1995.
- Szczygiel R., *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989.
- Tomenchuk B., *Arkheolohiya Horodyshchhalyts'koyi zemli. Halyts'ko-Bukovyns'ke prykarpattya. Materialy doslidzhen' 1976–2006 rr.*, Ivano-Frankivs'k 2008.
- Wagner M., Corossini (Corazzini) Franciszek, [w:] *Tenże, Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 1, Oświęcim 2013, s. 52–53.
- Wagner M., *Czartoryski Michał Jerzy*, [w:] *Tenże, Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej*

połowy XVII wieku, t. 2, Oświęcim 2014, s. 61–62.

Wagner M., *W służbie wojny i pokoju. Działalność publiczna Michała Jerzego Czartoryskiego w latach 1649–1691*, [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. E.

Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 735–755.

Vecherskijj V., *Zamki i kreposti Ukrainy*, Kiev 2005.

Vechers'kyy V., *Fortetsi y zamky. Al'bom*, Kyiv 2007.

Vechers'kyy V., *Fortetsi i zamky Ukrainy*, Kyiv 2011.

Vypasnyak I. P., Yatsenyuk Ya. M., *Chernelytsya– mistechko nad Dnistrom (Korotkyy istorychnyy narys)*, Chernivtsi 2007.

Zaucha T., *Kościół parafialny p.w. Św. Antoniego w Czernelicy*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, t. 18: *Kościoty i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, cz. 1, Kraków, 2010, s. 53–68.

Żelewski R., *Jazłowiecki Hieronim h. Abdank*, PSB, 1964–1965, t. 11, s. 120–121.

Strony internetowe:

Arkeolohiyata starodavnya istoriya Horodenkivs'koho rayonu, <http://www.zamky.com.ua/ivano-frankivska-oblast/arheologiya-ta-starodavnya-istoriya-gorodenkivskogo/#i-40> [dostęp: 21 IX 2018].

